

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՍԼՍԱՐԱՆ
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ԲԱՆԲԵՐ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՍՍԼՍԱՐԱՆԻ

ВЕСТНИК ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

3(126)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՍԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ԵՐԵՎԱՆ - 2008

ԲՈԼՇԵՎԻԿՆԵՐ-ՂԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ
ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ
(1917 թ. դեկտեմբեր - 1918 թ. հունվար)

Ս. Ս. ՅՈՎԿՅԱՆՆԻՍՅԱՆ

Հայտնի է, որ խորհրդային պատմագրությունը գրեթե 70 տարի խեղաթյուրել է պատմության շատ էջեր՝ նպատակ ունենալով ամեն կերպ թաքցնել խորհրդային վարչակարգի թերացումներն ու թույլ տված սխալները: Սակայն այսօր, երբ արդեն մատչելի են նախկինում արգելված նյութերը, անհրաժեշտ է վերանայել պատմության շատ հարցեր: Նման հարցերից է 1917-1918 թթ. ընթացքում դաշնակցության ու բոլշևիկների միջև ձևավորված հարաբերությունները: Այս խնդրի համատեքստում է նաև մեզ հետաքրքրող թեման՝ բոլշևիկների ու դաշնակցության միջև Թիֆլիսում կայացած բանակցությունները, որի հիմնական աղբյուրը Ռուբենի «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները» աշխատությունն է¹: Թեմային անդրադարձել են հիմնականում երկու պատմաբան՝ Լ. Խուրշուդյանը² և Ռ. Փիրումյանը³: Վերջինս, դաշնակցականամետ հեղինակ լինելով, զարմանալիորեն թուուցիկ կերպով է անդրադառնում հարցին: Իսկ Լ. Խուրշուդյանը, ժամանակի պահանջներից ելնելով, օբյեկտիվ չի մտնում առաջադրված խնդրին: Ի մի բերելով թեմայի վերաբերյալ նախկինում հայտնի, ինչպես նաև նոր աղբյուրներն ու նյութերը՝ կփորձենք ներկայացնել խնդրի իրական պատկերը:

Մինչ Պետրոգրադում նախապատրաստվում էր «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը, 1917 թ. դեկտեմբերի 16-ին Ժողկոմխորիը Լենինի նախագահությամբ որոշում է Ստ. Շահումյանին նշանակել Կովկասի գործերի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար⁴: Վերջինս, համաձայն «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի, պետք է ապահովեր դրա իրականացումը տեղում, և թվում էր, թե կոմիսարի պաշտոնում նրա նշանակվելը այդ գործընթացի տրամաբանական շարունակությունն էր: Սակայն հենց պաշտոնի անվանումը հուշում էր, որ Մոսկվայում որոշել են կրկին վերահսկողություն սահմանել Կովկասի ժողովուրդների վրա: Դեկտեմբերի 18-ին Լենինի կողմից ստորագրված մանդատն ու 500.000 ռուբլին մեծ դժվարություններով

¹ Տե՛ս Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Է հատոր, Պէյրոս, 1979, էջ 137-144:

² Տե՛ս Լ. Խուրշուդյան, Սովետական Ռուսաստանը և Հայկական հարցը, Եր., 1977, էջ 55-69:

³ Տե՛ս Ռ. Փիրումյան, Հայաստանը Հ.Յ.Դ.-Բոլշևիկ յարաբերութիւնների ոլորտում (1917-1921), Եր., 1997, էջ 64-69:

⁴ Տե՛ս «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», Եր., 1960, № 100, էջ 143:

Թիֆլիս է բերում Կամոն (Միմոն Տեր-Պետրոսյանը): Այն փաստը, որ Կամոն Թիֆլիսից Բաքու չգնաց, այլ, ընդհակառակը, հունվարի 6-ին Շահումյանը ուղևորվեց Թիֆլիս, խոսում է այն մասին, որ բուլշևիկները կրկին փորձելու էին Թիֆլիսում իշխանությունը վերցնել իրենց ձեռքը: Սակայն երկրորդ անգամ Շահումյանը պետք է որ դաս քաղած լիներ նախկին անհաջողությունից և դաշնակիցներ փնտրեր «թիֆլիսյան ճակատում»: Անգործ չէր մաս հակաբուլշևիկյան «մենշևիկ-մուսավաթ բլոկը»: Թիֆլիսում մենշևիկները, համագործակցելով մուսավաթի հետ, ծրագրում էին ճակատից տուն վերադարձող ռուս զինվորներին թալանելու միջոցով զինել իրենց ռազմական ստորաբաժանումները: Հենց Շահումյանի՝ Թիֆլիս ժամանելու առաջին օրերին մենշևիկամուսավաթական զինված ուժերը ձեռնարկեցին հերթական «թալանչիական արշավանքներից» մեկը նահանջող ռուս զինվորների նկատմամբ: 1917թ. հունվարի 8-ից 10-ը Շամխոր կայարանի մոտ տեղի ունեցավ ռուս զինվորների կոտորած: Այն իրագործողները Մուսավաթի և Գանձակի մահմեդական ազգային խորհրդի վերահսկողության տակ գտնվող զինված ուժերն էին: Շամխորի կայարանի դեպքերի մասին Վրացյանի գրած տողերից հայտնի է դառնում, որ «... այդ հարձակմանը անմասն չէին և վրացի վարիչներից ոմանք»⁵: Կարելի է դատել, որ վրաց մենշևիկները Թիֆլիսում իրենց ծրագրերի մասին չէին բարձրաձայնում, հակառակը՝ ձգտում էին քողարկել դրանք: «Վրացի վարիչներից» մեկն էլ Ն. Ռամիշվիլին էր: Վերջինս Անդրկովկասի կոմիսարիատի հունվարի 6-ին կայացած նիստի զեկույցում նշում էր նույն «ռուս զինվորների զինաթափման» և նրանց զենքը վրացական կորպուսին հանձնելու անհրաժեշտության մասին⁶: Այս քայլով մուսավաթն ու վրաց մենշևիկները բացահայտում էին իրենց հակառուսական տրամադրությունները՝ միաժամանակ հայացք թեքելով դեպի Քառյակ միություն, որի աջակցությունը կարող էին ստանալ նման «օգտավետ» գործողությունների շնորհիվ: Այդ գործողություններով նաև թուլացնում էին բուլշևիկներին, որովհետև նահանջող ռուսական զորքերի մեջ նրանք մեծաթիվ համակիրներ ունեին: Բնական է, որ հենց նման զինվորներն էլ պետք է համալրեին բուլշևիկների զինված ստորաբաժանումները Անդրկովկասում: Պարզ էին նաև մենշևիկների՝ ծրագրերը քողարկելու պատճառները: Նրանք հավանաբար գիտակցում էին, որ Դաշնակցությունը այս հարցում չէր կարող իրենց աջակից լինել, քանի որ դա չէր բխում նրանց շահերից: Ավելին, Դաշնակցությունը ձգտում էր ռուսական զինված ստորաբաժանումները ամեն գնով պահել Անդրկովկասում, առավել ևս՝ Հայաստանում, քանի որ նրանք հայերի ֆիզիկական անվտանգության իրական երաշխիք էին:

Հետագայում մենշևիկներն ու հատկապես Մուսավաթը նման խոչընդոտներ էին ստեղծում ցարական և Անտանտի բանակի կազմում ծառայած այն հայ զինվորների համար, որոնք փորձում էին Հայաստան վերադառնալ: Համաձայն խորհրդահայ պատմագրության մեջ եղած տեսակետի՝ քանի որ դեպի Թիֆլիս տանող ճանապարհները գտնվում էին մուսավաթական ուժերի վերահսկողության տակ, և նրանց շրջանցելը բավականին

դժվար էր, Շահումյանը ստիպված էր 6 օրով կանգ առնել Ելիզավետապոլում՝ հյուրընկալվելով տեղի բուլշևիկյան կառույցի ղեկավար Ասքանազ Մուսվաթյանի մոտ: Այստեղից նա հունվարի 13-ին երեք հոգու ուղեկցությամբ շարունակում է ճանապարհը: Անցնելով հայաբնակ շրջաններով՝ նա հունվարի 22-ին հասնում է Թիֆլիս⁷: Ուշագրավ է, որ Լ. Խուրշուդյանը, ներկայացնելով Շահումյանի և դաշնակցական գործիչների միջև տեղի ունեցած բանակցությունների մասին դաշնակցական Ռուբենի հայտնած տեղեկությունները, լռության է մատնում Թիֆլիս անցնելու հարցում Շահումյանին դաշնակցականների ցուցաբերած օգնության մասին նույն հեղինակի պատմածները⁸: Խորհրդահայ պատմագրության մեջ ընդունված է այն տեսակետը, որ համագործակցության հարցում միակ շահագրգիռ կողմը Դաշնակցությունն էր, որի վրա էլ ընկնում էր դրա ձախողման պատասխանատվությունը⁹: Իրականում բուլշևիկները ևս իրենց մեղքի բաժինը ունեին, որը նրանք չէին ցանկանում ընդունել: Խնդիրը հասկանալու համար ամբողջությամբ ներկայացնենք թիֆլիսյան բանակցությունների պատմությունը, որտեղ պարզվում են ծրագրի չիրականացման պատճառները: Ռուբենի գրքում մենք կարդում ենք. «Երկու անգամ Դ-անուշ Շահվերդեանի տանը տեսակցութուններ լինելուց յետոյ, վերջնական ծրագիր կը մշակուի հայ-բուլշևիկ համագործակցութան, Ելիզավետան փողոց թիւ 194 տան մէջ»¹⁰: Թիֆլիսյան բանակցությունները սկիզբ են առել դեռ 1917թ. նոյեմբերի վերջին-դեկտեմբերի սկզբին: 1917թ. նոյեմբերի 28-ից մինչև դեկտեմբերի 8-ը Թիֆլիսում ընթանում էր դաշնակցության հատուկ ժողով, որին մասնակցում էին Ս. Հարությունյանը (ժողովի նախագահ), Արամը, Կոմսը, Ն. Ադբայանը, Ս. Արարատյանը, Վ. Խորենին, Հովհ. Ամատունին, Ալ. Խատիսյանը, Վ. Նավասարդյանը, բժ. Մելքոնյանը, Սաթենիկ Արդուսյանը, Գր. Չամոյանը, Ե. Իշխանյանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը, Մ. Արզումանյանը¹¹: Ժողովի նիստերից մեկում որոշվում է բանակցություններ սկսել նաև բուլշևիկների հետ: Սարգիս Արարատյանը, լիազորված ժողովի կողմից, դեկտեմբերի 4-ին հանդիպում է նշանակում այդ օրերին¹² Թիֆլիսում գտնվող Ստ. Շահումյանի հետ, որին դեպքերի բերումով մասնակցում է նաև դաշնակցական Շղիշե Իշխանյանը: Արարատյանին ուղղված Շահումյանի այն հարցին, թե իրենք ինչ են մտածում անել, Արարատյանը պատասխանել է. «-Այդ հարցը ես պետք է տամ ձեզ: Իշխանութիւնները դուք էք առել ձեր ձեռքը, զորքը հմայած «դէպի տուն» նշանաբանով, մերկացնում է ռազմաճակատը, լայն բաց անելով ճամբան թշնամու առաջ: Դուք է, որ պարզ ու որոշ պիտի ասեք, թե ինչ էք անելու: Արդեօք, գեթ ճակատը պահելու համար, կարո՞ղ էք պահել զորքը իրենց տեղերում, թե՞ ոչ: Ձեր հաստատուն դրական որոշումից է կախած խնդրի լուծումը:

⁷ Տե՛ս Լ. Խուրշուդյան, Ստեփան Շահումյան. պետական և պարտիական գործունեությունը 1917-1918թթ., Եր., 1959, էջ 148-149, նաև՝ Գ. Акоюн, Степан Шаумян. Жизнь и деятельность (1878-1918), М., 1973, էջ 162-163:

⁸ Տե՛ս Ռուբեն, նշվ. աշխ., էջ 141:

⁹ Տե՛ս Լ. Խուրշուդյան, Սովետական Ռուսաստանը..., էջ 57-58:

¹⁰ Ռուբեն, նշվ. աշխ., էջ 141-142:

¹¹ Տե՛ս Ե. Իշխանյան, Լեռնային Ղարաբաղ (1917-1920), Եր., 1999, էջ 52:

¹² Տե՛ս Ստ. Շահումյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 4, Եր., 1978, էջ 353:

⁵ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., 1993, էջ 60:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը:

- Գիտէ՞ք ինչ, պետք է նկատի ունենաք մի բան, որ երկար ժամանակ աշխատած լինելով վրացի մենշևիկների հետ, նրանց ես,- ընդգծում է Շահումյանը,- աելի լաւ եմ ճանաչում, քան դուք: Գիտեմ, նրանք ուզում և աշխատում են, որ իրենց հետ լինէք ու միասին աշխատէք. մեզ շատ լաւ յայտնի է այդ բանը: Նրանք էլ, դուք էլ ազգային կուսակցութիւն էք, սակայն, չեմ քազցնում, նրանք շովինիստ, թթու ազգայնամոլ են և սեպարատիստ, դուք շովինիստ չէք և սեպարատիստ չեք, մի բան որի մէջ համոզուած եմ: Այնպէս որ մեզ համար ձեռնադրու է ձեռք հետ բլօկ կազմել: Եւ եթէ դուք մեզ հետ լինէք, մենք կը կարողանանք պահել զօրքը:

- Սակայն ինչպէս կարող էք պահել, երբ զօրքի մէջ կարգապահութիւնը բոլորովին խախտուել է, կարգ ու կանոնի ենթակայ չէ և չի ուզում ենթարկուել:

- Չօրքի մէջ կան բաւական գիտակից տարրեր, որոնք նկատում են, որ տեղական ժողովուրդներից հայերը բարեացական վերաբերմունք ունեն ռուսների հանդէպ և երբ բլօկ կազմուի, մենք կը կարողանանք օգտագործել գիտակից տարրերին ու ցանկալի արդիւնք ունենալ. մենք վստահ ենք, որ յաջողութիւն կուրենանք:

Այսպէս բաւական տեղ փոխասացութիւնը նրանց միջև. եզրակացութիւնն այն էր, որ երկուստէք մտածեն, կրկին հանդիպումներ ունենան:

Արարատեանը Շահումեանի հետ ունեցած զրոյցը նոյնութեամբ զեկուցեց խորհրդաժողովին, որը պարզապէս տատանման մէջ էր՝ ո՞ր կողմը հակել: Կտրուկ որոշում կայացնել չէր կարողանում, բնական ու հասկանալի աննպաստ պայմանների պատճառով¹³: Բանակցությունների ավարտական փուլի մասին Ռուբենը գրում է. «Այն նոյն օրը երբ Անդրկովկասեան վարչութիւնը հրաման կը հանէր գտնել Շահումեանին եւ զայն ձերբակալել, երբ Երզնկեան եւ Ղազարեան՝ Շահումեանի գլուխը կը պահանջէին Ազգային Խորհուրդից՝ Ազգային Խորհուրդի զինուորական ուժերի վարիչ Ռուբէն Տէր Մինասեանը եւ Չարիբեղ Շահումեանի հետ գործունէութեան նախագիծ կը կազմէին, Երեւանից ունենալով եւ Արամի կարծիքները:

Գործունէութեան նախագիծը կը կայանար հետեւեալ հարցերում.

1. - Տաճկահայաստանը պիտի լինի անկախ. դիմադրութիւնը պիտի շարունակուի թուրքերի դէմ. Շահումեանը պիտի ջանայ, որ ռուս զօրքերը մնան ճակատում:

2. - Անդրկովկասում ստեղծում է հայկական կանտոն, ըստ Շահիսթրոնու սահմանագծման ծրագրի:

3. - Թիֆլիսն ու Բազում լինելու են ազատ քաղաքներ:

4. - Սարիղամիշ - Կարս հասած 39-րդ զօրաբաժինը պիտի պահել Հայաստանում:

5. - Պարսկաստանից նահանջող Բարաթովի զօրամասերից մի զօրաբաժին կանգնեցնել Ջուլֆա - Նախիջեանում:

6. - Ուժեղացնել Գանձակի հայկական մասը ռազմամթերքներով՝ հոն փախադրելով Ալեքսանդրապոլի պահեստներից:

7. - Թիֆլիսում կազմուած դարաբաղցիների գունդը ուղարկել Շուշի եւ ուժեղացնել Ղարաբաղը:

¹³ Ե. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 56-58:

8. - Թիֆլիսի մօտ (Տրեխովերոսկայ) հասարակած զօրքերը ոտքով ուղարկել Գանձակ, Ղազախի վրայով:

9. - Բազումից, Գանձակից, Շուշիից ուժերը շարժել եւ Բազու - Թիֆլիս, Բազու - Երեւան ճանապարհը բանալ:

10. - Մինչեւ այդ գործողութեանց լինելը, բուլշեիկները կը մնան հանգիստ եւ յեղաշրջման մասին չեն մտածեր:

11. - Չեմէակի խումբը, երրորդ հայկական գունդը, Օսիկ Փիրումեանի հեծելազօրքը, Մովսէսեանի հրետանին, պիտի մնան Թիֆլիսում. երբ Շուշի - Բազու գիծը բացուի, այդ ուժերը, կորիզ կազմելով, պիտի համախրմբեն իրենց շուրջը բուլշեիկ ուժերը եւ պիտի յեղաշրջում կատարեն: Մինչ այդ, թէ՛ Երեւանը եւ թէ՛ Թիֆլիսը պիտի մնային ձեռակառնուած հակառակ բուլշեիկ շարժման եւ պիտի պաշտպանէին եղած դրութիւնը:

Այս ծրագրի մեծ մասը անհնարին եղաւ իրագործել: Շահումեանը, որ Ալեքսանդրապոլ էր անցած, չկարողացաւ խուժան դարձած զօրամասերին խօսք հասկցնել: Գանձակը ուժեղացուեց. Ղարաբաղի գունդը դժուարութեանց հանդիպեց հասնելու Շուշի. իսկ Բազում չկարողացաւ կապուել Շուշիի եւ Գանձակի հետ¹⁴: Այն, ինչ տեսնում ենք այս ծրագրում, ամենակին չի համապատասխանում «Թուրքահայաստանի մասին» դէկրետով նախատեսված ռուսական զօրքերի դուրսբերման կետին, որը ամբողջությամբ անիրագործելի էր դարձնում դէկրետի մնացած հայանպաստ կետերը: Մենք հիշեցինք դէկրետի մասին, որպէսզի փորձենք բացատրություն գտնել բուլշեիկների նման գործելաճիւղին: Խորհրդահայ պատմագրության մէջ այդ գործելաճի վերաբերյալ ընդունված է այն կարծիքը, որ Ստեփան Շահումյանը կատարում էր Ժողկոմխորհի՝ «Թուրքահայաստանի մասին» դէկրետով և Կովկասի արտակարգ ժամանակավոր կոմիսար նշանակվելու մասին որոշմամբ իր վրա դրված խնդիրները¹⁵: Հետաքրքիր է, թէ ինչ խնդիրներ էին դրանք: Անդրադառնանք փաստաթղթերին: «Թուրքահայաստանի մասին» դէկրետի 1-ին կետով Ստ. Շահումյանին հրահանգվում էր խառը հանձնաժողով ստեղծել Արևմտահայաստանի սահմաններից զօրքերը հանելու ժամկետն ու եղանակները սահմանելու համար¹⁶, իսկ թիֆլիսյան ծրագրով Շահումյանը պետք է ջանար, որ ռուսական զօրքերը մնան ճակատում: Եվ երկրորդ, որ դէկտեմբերի 16-ին Ստ. Շահումյանին Կովկասի արտակարգ ժամանակավոր կոմիսար նշանակելու մասին որոշման մէջ, բացի կոմիսարի պաշտոնում նշանակվելուց, որկիցե այլ խնդրի մասին խոսք չկա¹⁷: Անգամ 1917թ. դեկտեմբերի 18-ին՝ Լենինի ստորագրած հրամանագրում նման պարտավորեցնող խնդիրների մասին ոչ մի ակնարկ չկա¹⁸: Մեր բոլոր համեմատություններից երևում է, որ նշած երկու փաստաթղթերից և ոչ մեկում չի հիշատակվում Շահումյանի վրա դրված այն խնդիրների մասին,

¹⁴ Ռուբէն, նշվ. աշխ., էջ 142-143:

¹⁵ Տե՛ս Լ. Խուրշուդյան, Մովսէսեանի Ռուսաստանը..., էջ 59:

¹⁶ Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և Մովսէսեանի արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», Եր., 1972, թիվ 236, էջ 418-419:

¹⁷ Տե՛ս Լ. Խուրշուդյան, Ստեփան Շահումյան..., էջ 147-148:

¹⁸ Տե՛ս «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական...», № 100, էջ 143:

որոնք նա իբր մտցրել էր թիֆլիսյան ծրագրի մեջ: Ավելին, Շահումյանի հետ մշակած ծրագրում բացարձակապես հակառակ խնդիրներ էին դրված: Դատելով հենց Շահումյանի՝ իրեն կոմիսար նշանակելու առիթով արած հայտարարությունից (*այն տպագրվել է 1918թ. հունվարի 31-ին*) պարզ է դառնում նրա հիմնական նպատակը. «Միակ ելքն... Կովկասում սովետական իշխանություն ստեղծելն է»¹⁹: Շահումյանը, հստակ մատնանշելով, որ իր վրա դրված է Կովկասը խորհրդայնացնելու գերխնդիր, բացահայտում է դրանով նաև թիֆլիսյան ծրագրի իրական նպատակը: Դա ոչ թե Հայաստանի ազատագրման, այլ խորհրդային իշխանության հաղթանակի համար էր արվում, որի իրականացման համար, ինչպես արդեն մեկ անգամ նշել ենք, բոլշևիկները և մասնավորապես Շահումյանը երկրորդ անգամ չէին կարող անտեսել Անդրկովկասում կարող ուժ հանդիսացող դաշնակցությանը: Վերջինիս հետ էլ Շահումյանը կնքեց «փոխաշահավետ» համաձայնություն թիֆլիսում: Եվ դատելով նշված համաձայնագրի կետերից՝ Դաշնակցությունը պարտավորվում էր օժանդակել բոլշևիկներին Անդրկովկասում խորհրդային կարգեր հաստատելու գործում՝ փոխարենը ստանալով բոլշևիկների խոստումները Հայկական հարցի դրական լուծման գործում: Իսկ այն, որ Դաշնակցությունը ձևակերպում էր պետք է հակաբոլշևիկյան դիրքորոշում ընդունել, պարզ էր: Նման ծրագրի տապալումն ու հատկապես բացահայտումը անկասկած սպառնում էր դաշնակցության և ընդհանրապես հայ ժողովրդի դեմ հանել անդրկովկասյան մնացած ուժերին, որոնց շահերից չէր բխում այդ ծրագիրը: Ակնհայտ էր, որ այս ծրագիրը ավելի շուտ նման է «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի նախագծին, որտեղ չէր նախատեսվում գործերը դուրս բերել Արևմտյան Հայաստանից: Թիֆլիսյան ծրագիրը նաև յուրահատուկ կերպով բացում էր «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի նախագծում առկա փակագծերը: Եթե նախագծում և նաև բուն դեկրետում բացակայում էր Հայաստանի սահմաններում ներառվելիք տարածքների մասին որևէ հստակ տեղեկություն, ապա թիֆլիսյան ծրագրում պարզ նշվում էր, որ «Անդրկովկասում ստեղծում է հայկական կանտոն, ըստ Շահխաթունու սահմանագծման ծրագրի»: Իսկ Շահխաթունու սահմանագծման ծրագրով, կազմված 1916թ., նախատեսվում էր, որ «Արևելյան Անդրկովկասը բաժանվում էր երկու մասի՝ թրքական և հայկական: Հայկական մասի մեջ մտնելու էին Ղազախ, Գանձակ, Ջիվանշիր և Շուշի գավառների լեռնային հայաբնակ մասերը և ամբողջ Չանգեզուրը, բացի Բարգուշատի հովտի մի քանի թուրք գյուղական հասարակություններից, որոնք միացվելու էին Կարյազինի թրքական գավառին: Գանձակ քաղաքը բաժանվելու էր երկու մասի՝ թրքական և հայկական, Ախալքալաքը, Լոռին և Ծալկայի հայկական մասը պետք է միացվեին նոր կազմվելիք Ալեքսանդրապոլի նահանգին:

Այսպիսով, ստեղծվելու էր հոծ հայ ազգաբնակչություն ունեցող մի շրջան՝ բաղկացած 4 նահանգից՝ Գանձակի, Երևանի, Ալեքսանդրապոլի և Կարսի»²⁰: Այսպիսի փաստաթղթի մշակմանը բացի Շահումյանից ու Դանուշ Շահվերդյանից, բոլշևիկների կողմից մասնակից էին դարձել նաև

¹⁹ Ստ. Շահումյան, ԵԼԺ, հ. 4, էջ 98-101:

²⁰ Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 24:

Նազարեթյանը, Կասյանը, ուսուցիչ Խանոյանը և Յինցաձենը²¹: Իր աշխատության մեջ Ռուբենը ավելացնում է նաև. «Բացի Շահումյանի հետ այդ բանակցություններից, Երեւանում գործակցություն կար բոլշևիկների հետ: Ասացի, որ Երեւանը Կովկասեան Հայաստանի կեդրոնն էր դարձած այդ ժամանակներում: Իսկ այդ կեդրոնի կեդրոնական անձն էր Արամը: Նա ուղարկում է Թիֆլիսի վրայով այժմ դաշնակցականատր դարձած Մակինցեանին՝ դէպի Մոսկուա: Քանի որ Արամը չկայ, Մակինցեանին կը մնայ պարզել այն հրահանգները եւ սպասելիքները, որ Երեւանն ուներ Մոսկուայից: Ինձ յայտնի է միայն այսչափը, Արամի տոմսակից: «Ապահով անցկացրէք: Անհրաժեշտ է: Պէտք է մենք ամէն կերպ միանանք Ռոստոմին (Բագուին): Քու էլը քշիր: Մեր մէջըլ թէ ամուր չլինի, կը կրկնուի 1915 թիւը»: Այս տոմսակը բաւական էր, որ հասկնալի լինէին Արամի մտահոգութիւնները. նրա հիման վրայ էլ, Մակինցեանը ապահով հասաւ Վլադիկաւկազ»²²: Պողոս Մակինցյանը, ըստ Արշալույս Աստվածատրյանի, Երևանի հայոց ազգային խորհրդի միակ բոլշևիկ անդամն էր²³: Բոլշևիկյան կողմի նման կազմը և Մակինցյանին Մոսկվա գործուղելը հուշում էին, որ թիֆլիսյան ծրագրում բոլշևիկյան կենտրոնական ղեկավարությունը պետք է որ իր դերակատարումը ունեցած լիներ: Ի վերջո, ինչքան էլ Շահումյանը հեղինակավոր բոլշևիկ լիներ, նման հարցեր ինքնագլուխ չէր կարող լուծել: Այստեղ կարելի է եզրակացնել, որ բոլշևիկները, ինչպես դաշնակները, երկակի խաղ էին վարում: Մի կողմից նրանք, գիտակցելով իրենց դիրքերի թուլությունը Բրեստ-Լիտովսկում, պատրաստ էին յուրջ զիջումների՝ այդ թվում Արևմտահայաստանի հաշվին, մյուս կողմից էլ դաշնակցության հետ ծրագրեր էին մշակում Կովկասում խորհրդային կարգեր հաստատելու համար՝ փոխարենը նրանց խոստանալով հայանպաստ ծրագրերի իրականացում: Դա ավելի ճիշտ կլիներ անվանել ոչ թե Հայաստանի ազատագրում, այլ փոխանակում: Ըստ էության՝ բոլշևիկները պետք է ստանային խորհրդայնացված Արևելյան Հայաստանն ու դաշնակների օժանդակությունը Անդրկովկասի խորհրդայնացման գործում, իսկ փոխարենը ապահովեին Արևմտահայաստանի անկախությունն ու այստեղ Դաշնակցության իշխանության գալը:

Թիֆլիսյան բանակցություններում բոլշևիկները ավելի քիչ բան ունեին կորցնելու: Ինչպես հետագան ցույց տվեց, բոլշևիկները Դաշնակցությանը արագ փոխարինող գտան՝ ի դեմս Գերմանիայի ու հատկապես Թուրքիայի: Իսկ դաշնակները, բնականաբար, կորցնելու շատ բան ունեին, ինչը նրանց ստիպեց դիմելու, այսպես կոչված, «թիկունքային քաղաքականության»: Այն ենթադրում էր, որ Դաշնակցությունը պետք է ձևականորեն Անդրկովկասի միացյալ կառավարությունում հակաբոլշևիկյան կողմնորոշում ցուցաբերեր ու միաժամանակ գաղտնի բանակցություններ վարեր բոլշևիկների հետ: Չնայած գործադրած ջանքերին՝ թիֆլիսյան բանակցությունները իրականություն չդարձան. Շահումյանը չկարողացավ համախմբել ալեքսանդրապոլյան ուժերը, հայ զինվորականությունը ժամանակին

²¹ Տե՛ս Ռուբեն, նշվ. աշխ., էջ 263:

²² Նույն տեղում, էջ 143:

²³ Տե՛ս «Արամը. մահուան յիսնամեակին առթիւ», Եր., 1991, էջ 90:

չկենտրոնացվեց համաձայնագրով նախատեսված վայրերում: Բուլղարիայի ղեկավարությունն էլ այլ տարբերակ նախընտրեց՝ կնքելով Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը: Բուլղարիայի կենտրոնի՝ քիֆլիսյան համաձայնագրին ցուցաբերած «պասիվ օժանդակությունը» խոսում է այն մասին, որ նրանք չէին շտապում ընդունել մի փաստաթուղթ, որը կարող էր վնասել իրենց Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններում: Ավելին, բուլղարացիները նախընտրեցին Քառյակ միության օգտին արված զիջումների գնով ապահովել, թեկուզ ժամանակավորապես, որոշակի ներկայություն Անդրկովկասում, քանի դեռ իրենց իշխանության հիմքերը չէին ամրապնդել: Բուլղարիա-դաշնակցական քիֆլիսյան համաձայնությունը մնաց թղթի վրա: Հետագայում կողմերը մմանատիպ ծրագրերի մշակման փոխարեն նախընտրեցին համագործակցել առանձին հարցերի շուրջ, օրինակ՝ համագործակցությունը Բաքվում, որտեղ կողմերին միավորում էր ընդհանուր թշնամու դեմ համատեղ պայքարը:

М. С. ОГАННИСЯН — *Переговоры большевиков и дашнаков в Тифлисе (декабрь 1917 г. — январь 1918 г.)*. — В статье делается попытка представить полную историю рассматриваемой темы. Анализируя касающиеся ее источники и исследования, автор показывает необходимость переговоров и истинные причины их провала.

С 4 декабря до конца января 1917 г. в Тифлисе проходили переговоры между представителями дашнаков и большевиками, завершившиеся подписанием договора. Согласно этому договору, в результате советизации Закавказья большевики должны были обеспечить физическую безопасность армян, признать Восточную Армению самостоятельным округом в составе Советской России, объявить Западную Армению независимой. К сожалению, соглашение не было реализовано, так как, во-первых, большевики не смогли объединить в Закавказье войска, покидающие фронт под знаменем революции, во-вторых, они предпочли Брест-Литовский мирный договор, забыв о подписанном соглашении.